

‘अग्नि प्रवेश’ कवितामा मानवतावाद

कमलादेवी न्यौपाने

शिक्षण सहायक

त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा

इमेल : ndkamala4@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नवराज लम्सालद्वारा लिखित अग्नि महाकाव्यको आरम्भमा समाविष्ट ‘अग्नि प्रवेश’ शीर्षकको कविताको विश्लेषणमा आधारित रहेको छ। प्रस्तुत कविता मानवतावादको सैद्धान्तिक दृष्टिकोणले विशेष महत्त्वको रहेको छ। अतः प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा मानवतावादको सैद्धान्तिक पर्याधार प्रस्तुत गरी सोही सिद्धान्तका सापेक्षमा यस कविताको विश्लेषण गरिएको छ। अग्नि प्रवेश कवितामा मानवतावादको कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ ? भन्ने मुख्य प्राज्ञिक समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त विचारलाई मानवतावादको सैद्धान्तिक पर्याधारका दृष्टिले मूल्य निरूपण गर्ने कार्य प्रस्तुत शोध लेखमा गरिएको छ। मुख्य विश्लेषण सामग्रीका रूपमा अग्नि महाकाव्यको आरम्भमा समाविष्ट अग्नि प्रवेश लाई चयन गरिएको प्रस्तुत लेखलाई सम्पन्न गर्न पुस्तकालयको प्रयोग गरी सैद्धान्तिक पर्याधार तयार पारिनुका साथै प्राप्त सन्दर्भहरूका आधारमा कविताको विश्लेषण गरी प्रस्तुत कविता मानवतावादको भाव अभिव्यक्तिका दृष्टिले सबल रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : मानववाद, मानवतावाद, विभेद, जातीयता, समता ।

HUMANISM IN THE POEM 'AGNI PRAVESH'

Kamala Devi Nyaupane

Abstract

The presented article is based on the analysis of the poem titled 'Agni Pravesh' written at the beginning of Agni Mahakavya written by Navraj Lamsal. The presented poem is of special importance from the theoretical point of view of humanism. Therefore, in this research article, the theoretical framework of humanism has been presented and this poem has been analyzed in relation to the same theory. What expression of humanism is found in Agni Pravesh poem? Focusing on the main academic problematic question, the idea used in the presented poem has been done in the present article to determine the value of the idea from the perspective of the theoretical framework of humanism. As the main analysis material, Agni Pravesh included in the beginning of Agni epic was selected to complete the presented article, theoretical framework was prepared using the library, and based on the references obtained, the poem was analyzed and it was concluded that the presented poem is capable of expressing the feeling of humanism.

Keywords: humanism, humanitarianism, discrimination, ethnicity, equality.

विषयपरिचय

कवि नवराज लम्सालद्वारा लेखिएको अग्नि महाकाव्य उनका तीनवटा प्रकाशित महाकाव्यमध्येको पछिल्लो महाकाव्य हो। उनका कर्ण महाकाव्य (२०६६), धरा महाकाव्य (२०७३) र अग्नि महाकाव्य (२०७९) प्रकाशित छन्। यसका साथै कविता र गीतसङ्ग्रहहरू पनि प्रकाशित रहेका छन्। कुशल सञ्चारकर्मी र साहित्यकारको परिचय बनाएका लम्सालले आफ्ना कवितामा राष्ट्रियताको चिन्तन र वर्गीय विभेदका विरुद्धमा बुलन्द रूपमा आवाज उठाएको पाइन्छ। उनको प्रथम महाकाव्यले पौराणिक पात्रलाई नायक तुल्याइ जातीय विभेदको विरुद्धमा आवाज उठाएको पाइन्छ भने अग्नि महाकाव्यले ऐतिहासिक विषयलाई र पात्रलाई नायकका रूपमा चयन गरी जातीय विभेदको विरोध गरेको पाइन्छ। राज्यसत्ताको नेतृत्व गर्नेहरूले हरेक जातजातिबाट काम लिने, उनीहरूमा अन्तर्निहित सीप र क्षमतालाई उपयोग गर्ने तर कार्यसम्पादन भएपछि तिनका सीप र क्षमताको कदर तथा सम्मान नगर्ने प्रवृत्तिको विरुद्धमा यो काव्य उभिएको पाइन्छ। यस विषयमा कविले अग्नि निवेदन शीर्षकको भूमिकामा भनेका छन् “दलित हुनु, गरीब हुनु, जातीय विभेद सहनु, इमानदारीपूर्वक काम गर्दागर्दै शासकको कोपभाजनमा पर्नु र इतिहासको गर्तमा विलीन हुनुको यो कथा अबै पनि नेपाली दलित समुदायको प्रतिनिधि कथा हो भन्ने लाग्छ” (लम्साल, २०७९, पृ. ऐ)। लेखकको यस अभिव्यक्तिबाट प्रस्तुत काव्य उत्तरआधुनिक सबाल्टर्नको अभिव्यक्ति हो भन्ने प्रतीत हुन्छ तापनि काव्यको आरम्भमा काव्यिक निवेदन गरेका कवि लम्सालले यस कवितामा जातीयताप्रतिको, वर्तमान

समाज व्यवस्थाप्रतिको आलोचनात्मक दृष्टिकोण देखिन्छ। आफ्नो परिचय कुन तहसम्म वर्तमान समाज व्यवस्थासँग समावेश हुन सक्ने र कुन तह वा हद पार गर्दा त्यस व्यवस्थाप्रति आफ्नो अस्वीकृति रहने भन्ने विषयमा कविले व्यक्त गरेको विषय र दृष्टिकोण मानवतावादी दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। परन्तु यस दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत कविताको विश्लेषण गरिएको पाइँदैन। अतः प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा अग्नि महाकाव्यको आरम्भमा समाविष्ट 'अग्नि प्रवेश' कवितामा मानवतावादको कस्तो प्रस्तुति पाइन्छ भन्ने मुख्य समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत कवितालाई मानवतावादको सैद्धान्तिक पर्याधारमा केन्द्रित रहेर विश्लेषण गरिएको छ र सोही आधारमा प्रस्तुत कविता मानवतावादका दृष्टिले सबल रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख नवराज लम्सालको अग्नि महाकाव्यमा समाविष्ट 'अग्नि प्रवेश' शीर्षकको कविताको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। प्रस्तुत कविता मानवतावादका दृष्टिले सबल रहेकोले प्रस्तुत लेखमा 'अग्नि प्रवेश' कवितालाई मानवतावादको सैद्धान्तिक पर्याधारमा रहेर विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अनुसन्धान लेखलाई सम्पन्न गर्न दुई चरणमा कार्यविभाजन गरेर सम्पन्न गरिएको छ। पहिलो चरणमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यस क्रममा प्रस्तुत लेख द्वितीय स्रोतसामग्रीमा केन्द्रित रहेकाले सामग्री सङ्कलनको आधारका रूपमा पुस्तकालयलाई उपयोग गरिएको छ भने दोस्रो चरणमा सङ्कलित सामग्रीका आधारमा सैद्धान्तिक पर्याधार तयार पार्नुका साथै निर्धारित कविताको अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनका निमित्त पहिचानात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

मानवतावादको सैद्धान्तिक पर्याधार

मानवतावाद शब्द संस्कृतमूलको तत्सम शब्द हो। यो व्युत्पत्तिमूलक शब्द हो। 'मनु' शब्दमा 'अणु' प्रत्ययको योग हुँदा मानव शब्द बन्दछ भने मानव शब्दमा 'ता' प्रत्ययको योग हुँदा मानवता बन्दछ। यसमा 'वाद' शब्दको योग हुँदा मानवतावाद बन्दछ। मानव शब्दले मनुका सन्तति; मनुष्य; मानव भन्ने अर्थ व्यञ्जित गर्छ भने मानवता शब्दले मान्छे हुनाको भाव वा विशेषता; मनुष्य बन्न चाहिने गुण; मनुष्यत्व भन्ने अर्थ बहन गर्छ (त्रिपाठी, २०४०, पृ. १०६९)। मानवतावाद शब्दले मानिसले मानिसप्रति गर्ने वा गर्नुपर्ने सकारात्मक व्यवहार र राख्नुपर्ने राम्रो व्यवहारलाई अभिव्यक्त गर्दछ। नेपालीमा प्रयुक्त मानवतावाद शब्द अंग्रेजी ह्युमानिज्मको नेपाली रूपान्तरण हो। अंग्रेजी ह्युमन शब्दमा इज्म वा इटेरियन+इज्म प्रत्यय जोडेपछि अंग्रेजीमा क्रमशः ह्युमानिज्म वा ह्युमानिटेरियनिज्म शब्दको निर्माण हुन्छ (न्यौपाने, २०६७, पृ. ३)।

मानवतावादको मुख्य उद्देश्य मानवकल्याण हो। विश्व सभ्यतामा समयसमयमा देखिने गरेका व्यवस्था र ती व्यवस्थामा एकातिर उपल्लो वर्ग, चेतनशील र शिक्षित वर्ग, शक्तिमा आशीन समुहले सोभो, निमुखा, चेतनहीन, शक्तिमा नरहेका वर्गप्रति गर्ने अन्याय, अत्याचार दमन शोषण जस्ता कार्य अमानवीय कार्य हुन् भन्ने मानिन्छ। मान्छेले मान्छेसँग मान्छेको जस्तो व्यवहार नगरेर पशुवत् व्यवहार गर्नु अमानवीय हो। मानवतावादले त्यतिमा मात्र सीमित नरहेर हरेक प्राणीमा बाँच्ने अधिकार हुन्छ। त्यसकारण मानवइतर प्राणीलाई समेत अनावश्यक यातना दिनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्दछ। यस प्रकारको मानवतावादी विचारको

विकास भएपछि मान्छेले मान्छे भएर बाँच्नुपर्ने अधिकारको विषयमा बोलिने आवाज व्यक्त गरिने विचारलाई मानववाद र मान्छेले जस्तै अन्य प्राणीले पनि बाँच्ने अधिकार पाउनुपर्छ र उसलाई अधिकार विहीन तुल्याइनु हुँदैन भन्ने मान्यता मानवतावाद मानिएको पाइन्छ। मानवतावादीहरू आध्यात्मिक प्रकृतिका चिन्तक हुन्छन्। यिनीहरू पौराणिक ग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त मानवीय आदर्शमाथि विश्वास गर्दछन् र मानिसहरू परपीडामा उद्यत नहोउन्, उनीहरू जगतको कल्याणका निमित्त समर्पित रहुन् (न्यौपाने, २०६७, पृ. २०) भन्ने मान्यता मानवतावाद र मानिसको कल्याण र सर्वतोमुखी हितको खोजीमा समर्पित भएर लाग्ने धर्म निरपेक्ष भौतिक दर्शनको रूपमा मानववादलाई अर्थ्याइने गरेको पाइन्छ (उही, पृ. २२)।

मानवतावाद विचार वा दर्शनका रूपमा विकसित भयो। यो दर्शन मानव र जीवकल्याणमा केन्द्रित देखिन्छ। दैवी शक्ति र भाग्यवादलाई महत्त्व दिने पूर्ववर्ती धारणाभन्दा भिन्न यस मान्यताले मान्छेलाई मान्छेकै परिचयमा उभ्याउने कार्य गरेको पाइन्छ (गौतम, २०५०, पृ. २)। यसले जब चेतनशील वर्ग र समुदायलाई प्रभाव पार्न थाल्यो त्यसले क्रमशः ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा प्रभाव पार्न थाल्यो। यसै क्रममा यसको प्रभाव साहित्यमा पनि देखिन थालेको मानिन्छ। स्रष्टाहरूले आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट मान्छेले मान्छे भएर बाच्न पाउनुपर्ने आवाज उठाउन थालेपछि मानवतावादी साहित्य सिर्जनाको आरम्भ भयो भने समीक्षक समालोचकहरूले कृतिमा अन्तर्निहित भावलाई मानवतावादको अवधारणामा केन्द्रित रहेर विश्लेषण गर्न थालेपछि मानवतावादी समालोचना लेखनको आरम्भ र विकास भएको पाइन्छ। मूल्य र मान्यताका दृष्टिले मानवतावादको स्थापना युरोपमा भएको मानिन्छ। युरोपमा मूलतः पुनर्जागरणकालपछि भएको हो (पराजुली, २०५६, पृ. १७४) तापनि मानवतावादी स्वरहरू अर्थात् मानवीय अधिकारका विषयहरू पूर्वमा वैदिककालदेखि नै उठ्दै र उठाउँदै आएका तथ्यहरू प्राप्त हुन्छन्। वैदिक महर्षिहरू मानवधर्ममा विश्वास गर्दै यजन-याजन, पठन-पाठन आदानप्रदानजस्ता षडकर्ममा संलग्न भएको पाइन्छ। उनीहरूका कार्यमा मानवोचित गुण, व्यवहार, धर्म, निष्ठा, आदि विषयको भावोद्गार पाइन्छ (न्यौपाने, २०६७, पृ. २९)। पूर्वीय वाङ्मयमा मात्र नभएर पाश्चात्य वाङ्मयमा पनि प्राचीन ग्रीसेली चिन्तन परम्परादेखि नै कुनै न कुनै रूपमा मानवतावादी चिन्तन हुँदै आएको पाइन्छ तापनि सचेततापूर्वक मानवतावादको चिन्तन र विकास भने पश्चिममा विशेषतः पुनर्जागरण कालबाट भएको देखिन्छ। युरोपमा पुनर्जागरणपछि निरीश्वर रूपमा मानवहितकारी मूल्यमान्यताको स्थापना गर्ने क्रममा मानवतावादको उदय भएको देखिन्छ (पराजुली, २०५६, पृ. १७४)। यसले मूलतः मानवीय स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वमा विश्वास राख्ने मूल्यमान्यतालाई अवलम्बन गर्दै विकसित भएको देखिन्छ (पराजुली, २०५६, पृ. १७५)। यसप्रकार मानव हित, समानता र सद्भावलाई केन्द्रमा राखेर आरम्भ भएको मानवतावादी चिन्तनले ज्ञान विज्ञानका विविध विषयलाई प्रभाव पार्ने क्रममा यसको प्रभाव साहित्यमा पनि परेको देखिन्छ। स्रष्टाहरूले आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट मानवहितकारी वा विभेदको विरोधमा विचारहरू सम्प्रेषण गर्दै गएको पाइन्छ। यसरी साहित्यमा पश्चिमबाट आरम्भ भएको मानवतावादी चिन्तनले विस्तारै विश्वका विभिन्न साहित्यमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दै आएको देखिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. १२५)।

‘अग्नि प्रवेश’ कवितामा अभिव्यक्त मानवतावादी भावको विश्लेषण

प्रस्तुत ‘अग्नि प्रवेश’ कविता नवराज लम्सालको अग्नि महाकाव्यको आरम्भमा समाविष्ट छ। अग्नि महाकाव्यकमा समाविष्ट रहेकाले यो महाकाव्यकै एक अंश हो कि भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ, परन्तु प्रस्तुत

कविता अग्नि महाकाव्यमा समाविष्ट स्वतन्त्र कविता हो भन्ने कुरा काव्य संरचना तथा काव्यभावले पुष्टि गर्दछ। प्रस्तुत काव्य कविले युगौंदेखि चल्दै आएको जातीय विभेदका विरुद्धमा आवाज उठाउने प्रयोजनका निम्ति सिर्जना गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत कृतिको रचनागर्भका विषयमा लेखकले भूमिकामा उल्लेख गरेको पाइन्छ। जसमा मकवानपुरे राजा हेमकर्ण सेनले ७५ वर्षे ठुले कामीलाई जेठी तरवार बनाउन लगाएको; लामो समय, परिश्रम र लगनशीलताबाट तरवार तयार पारेपछि राजाले अपमान गरेको विषय उल्लेख छ (लम्साल, २०७९, पृ.ए)। त्यही कथालाई लिएर काव्य रचना गरेका कविले विशेषतः समाजमा विद्यमान जातीय, लैङ्गिक, वर्गीय व्यवस्थाप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणलाई काव्यिक स्वरूप प्रदान गर्दै कवितामा मानवतावादी चिन्तन र दृष्टिकोणलाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसका साथै समाजले युगौंदेखि स्थापित व्यवस्थालाई कसरी लिनुपर्छ, तिनलाई कसरी बुझ्नुपर्छ र व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता समेत कविले प्रस्तुत गरेको प्रतीत हुन्छ। जुन मान्यता र दृष्टिकोणले कवितामा कविको मानवतावादी स्वरलाई अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ।

कवितामा जातीय विभेदको विषयमा मात्र बोलिएको छैन। समाजमा मानव-मानवबीच विभेदको अवस्था सिर्जना गर्ने, मानवताको भावलाई खलल गर्ने र अमानवीयतालाई प्रश्रय दिने विविध व्यवस्थालाई कविले सम्बोधन गरेको पाइन्छ। यस क्रममा सबै व्यवस्थाप्रतिको कविको स्पष्ट दृष्टिकोण मुखरित भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत महाकाव्यका मूल पृष्ठ २८६ पृष्ठमा विस्तारित छ भने २८७ औं पृष्ठमा बुँदागत रूपमा सहयोगीहरूलाई कृतज्ञता ज्ञापन गरिएको छ। अ, आ, इ जस्ता पृष्ठ संख्या राखिएको कृतिको अग्रभागमा औं सम्म दश पृष्ठ रहेका छन्। जसमध्येको पृष्ठ अ देखि ऊ सम्मका छ पेजमा 'अग्नि प्रवेश' शीर्षकको कविता समाष्टि छ। गद्य लयमा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा चारवटा खण्ड र २८ वटा अनुच्छेद छन्। संरचनागत दृष्टिले केही लामो यो कविता जातीय वा अन्य विविध दृष्टिले पछि परेका र पारिएकाप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै त्यसको निन्दा गरेको पाइन्छ। कवि उनीहरूको पक्षमा ज्यादै बलियो रूपमा उभिएको प्रतीत हुन्छ। कुनै पनि वस्तुलाई आफ्नो स्वार्थका निम्ति काखा वा पाखा लगाउने प्रवृत्तिका विरुद्धमा कवितामा कविले जातीय विभेदको विरोध गर्दै विचार सम्प्रेषण गरेको पाइन्छ। कविले आरनलाई भगवान् विश्वकर्माको मन्दिर भनेका छन्। आरनमा बल्ने अग्निलाई साक्षी राखेर कविले जातीय सद्भाव र सहिष्णुताको आग्रह गरेको देखिन्छ।

कवि प्रौढोक्ति प्रथम पुरुष कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कविताको आरम्भिक केही अनुच्छेदले कविको वैयक्तिक जीवनका वास्तविक परिचयहरूलाई नै आधार बनाएको पाइन्छ परन्तु ती आधारलाई माध्यम बनाएर कविले पुनः मानवता र मानवीय सद्भावको पक्षमा विचार सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ। कविले यस कवितामा मान्छेका पेशागत, रुचिगत, कार्यगत, जातीय, संस्कारगत, लिङ्गगत, भौगोलिक, धर्मगत, विचारगत, परिचय हुने बताएका छन्। जीवनमा विविध कारणले प्रकृतितः, सामाजिक व्यवस्थागत वा अन्य विविध कारणले बन्न जाने यी र यस्ता परिचयहरूलाई मान्छेले चाहेर पनि छोड्न सक्दैन। यी यस्ता परिचय हुन् जो आफूले चाहेर ग्रहण गर्ने वा आत्मसात् गर्ने विषय नभइ जन्मनासाथ वा जीवन बाँच्ने क्रममा स्वतः समय र समाजले सिर्जना गर्ने परिचय हुन् त्यसकारण स्वयं व्यक्तिले नचाहेर पनि समाजले उसलाई सोही रूपमा परिचित गराउँदछ भन्ने भाव कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

यसका साथै कविको आशय र आग्रह के पनि देखिन्छ भने यी परिचयलाई व्यक्तिले विभेदको माध्यम र विषय बनाउनु हुँदैन । व्यक्तिले आफ्नो परिचय लुकाउनु हुँदैन र पढेन पनि तर के कुरामा ख्याल राख्नु आवश्यक छ भने आफ्ना ती परिचयले मानवीय मूल्यमान्यता, मानवहितमा दखल नगरोस् भन्ने कवितामा कविको आग्रह देखिन्छ । आफ्ना परिचयले यदि मान्छेमा मानवतालाई क्षय गर्छ भने त्यो परिचयले सामाजिक अपराध निम्त्याउँछ यदि त्यस्तो अवस्था सिर्जना हुँदैन भने अर्थात् मान्छेले आफ्नो जीवनका विविध चरणमा बनाएको परिचयप्रति कसैले पनि हिनता बोध गर्ने अवस्था सिर्जना हुँदैन भने परिचयलाई लुकाउनु पढेन भन्ने कविको आग्रह देखिन्छ । कविले यस विषयलाई आफ्नै परिचयका माध्यमबाट यसरी अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ :

म कवि हुँ,

म सञ्चारकर्मी हुँ

र सबैभन्दा पहिले

समयको आँगनमा सप्रेम उभिएको एउटा मान्छे हुँ, दाजै ! (उही, पृ. अ) ।

कविताको उपरोक्त अंशका माध्यमबाट कविले स्पष्ट भनेका छन् कि, जन्मिएपछि जीवन निर्वाहका क्रममा मान्छेका अनेक परिचय बन्दै जान्छन् । ती परिचय जन्मजात व्यक्तिसँगै आएका हुँदैनन् । पेशा, शिक्षा, रुचि, जीवनशैलीले व्यक्तिलाई त्यस्ता एक वा अनेक परिचयहरू दिँदै जान्छ, परन्तु मान्छे हुनुको परिचय मान्छेले जन्मजात लिएर आएको हुन्छ । त्यसकारण मान्छेको प्रथम परिचय नै मान्छे हुनु हो । यसरी मान्छेले पाएको पहिलो परिचय नै मुख्य परिचय हो भन्ने मान्यताका साथ पछि जीवनका विभिन्न कालखण्डमा बन्न गएका परिचयले प्रथम परिचयलाई प्रभावित पार्न नहुने कुरा कविताको केन्द्रीय भाव बनेर आएको पाइन्छ । कविले भने भैं मान्छेले जीवनमा कतिपय परिचय प्राप्त गर्छ र जीवनक्रमसँगै ती परिचयहरू हराउँदै पनि जान सक्छन्, तिनलाई मान्छेले छोड्न पनि सक्छ र परिवर्तन गर्न पनि सक्छ, परन्तु मृत्युपर्यन्त परिवर्तन गर्न नसक्ने मान्छेको परिचय नै मान्छे हुनु हो । त्यसकारण यदि जीवनका विभिन्न कालखण्डमा बन्न आएका परिचयले मान्छेलाई मान्छे हुनुको परिचयमा बाधा उत्पन्न गर्छ भने वा मानवतामा हस्तक्षेप गर्छ भने त्यसलाई त्याग्नुपर्छ, त्याग्न सक्नुपर्छ भन्ने मानवतावादी भाव कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

मान्छेले आफ्नो परिचय लुकाउनु हुँदैन र पढेन परन्तु त्यो परिचय मानवीय मूल्यमान्यतालाई बाधा गर्ने, ह्रास गर्ने हुनुहुँदैन भन्ने विषयमा कविले भनेका छन् :

कहींकतै कुनै भ्रम नहोस्

म बाहुन हुँ

यो जन्मजात आएको जातीय कोट हो

मलाई मान्छे हुन रोकेको दिन

यो कोट फुकाल्न सक्छु, फुकाल्छु ।

...

निष्ठापूर्वक भन्छु

म पुरेतको रगत हूँ
 यो संस्कारगत पेशा हो
 मलाई मान्छे हुन रोकेको दिन
 यो पेशा बदल्न सक्छु, बदल्छु (उही)

कविताका उपरोक्त अनुच्छेद र पंक्तिहरूले समाजमा विद्यमान जातीय व्यवस्थाप्रति सङ्केत गरेको पाइन्छ। चार जात छत्तीस वर्णको वर्णव्यवस्थाप्रति सङ्केत गर्ने कविताको यस अंशले जातीय व्यवस्थालाई कोट भनेको देखिन्छ। कोट मान्छेले प्रयोग गर्ने वस्त्र हो जो आवश्यकताअनुसार लगाउन वा खोल्न सक्छ। त्यसैगरी पुरेत हुनु वा पुरेतको वंशज हुनुलाई कविले पेशा मानेका छन् र मान्छेले आफ्नो जीवनकालमा आवश्यकताअनुसार, रुचिअनुसार पेशालाई परिवर्तन गर्न सक्छ। परन्तु मान्छेले मान्छे हुनुको परिचय जीवनपर्यन्त परिवर्तन गर्न सक्दैन। त्यसकारण मान्छेले जुन दिन जात वा पेशाले आफूभित्रको मानवतालाई प्रभाव पार्छ वा हस्तक्षेप गर्छ त्यसदिन आफ्नो जात र पेशालाई छोड्न सक्नुपर्छ, छोड्नुपर्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस मान्यताका माध्यमबाट कविले मान्छेका जीवनमा मानवता नै पहिलो र सर्वाधिक श्रेष्ठ परिचय हो, यसलाई नै मान्छेले सर्वाधिक महत्त्व दिनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस विचारले कवितामा मानवतावादको भावलाई सम्प्रेषण गरेको छ भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ।

कविले समाजमा विद्यमान लैङ्गिक व्यवस्थाले मान्छेलाई नारी र पुरुषमा विभक्त गरेको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै यसले सिर्जना गरेको लैङ्गिक विभेदप्रति असन्तुष्टि प्रकट गरेको पाइन्छ। पुरुषले नारीप्रति भेदभाव गरेर आफैलाई जन्म दिने, जीवन दिने आमालाई अपमान गरिरहेको सन्दर्भ उठाएका छन्। त्यसैगरी आफ्नै जीवनको गतिलाई पूर्णता दिन तत्पर पत्नीको प्रेम र आफ्नै आशिर्वादको हत्केलामा हुर्किएकी छोरीको विषयलाई उठाउँदै लिङ्गीय विभेद गर्नु भनेको आमा, पत्नी र छोरीप्रति अन्याय गर्नु हो भन्ने चेतनाको सन्देश सम्प्रेषण गर्दै आजको युगमा पुरुषत्वको परिचय र अहम् पनि स्थायी नभएर परिवर्तित भैसकेको सन्दर्भलाई सङ्केत गर्दै भनेका छन् :

...अब त मातृत्वका प्रतीकहरूले
 पुरुषत्वको प्राकृतिक चुनौतीलाई
 विकल्पमा राख्न थालिसके ! (उही, पृ.आ) ।

कविले प्रस्तुत कवितामा मान्छेका अनेक परिचय हुने गरेको विषयतर्फ सङ्केत गरेका छन्। साथसाथै मान्छेका जीवनक्रममा बनेका ती परिचयहरू परिवर्तन पनि हुदै जाने वा हुनसक्ने कुरातर्फ सङ्केत गर्दै त्यसप्रकारका परिचयले मान्छेको मानवतालाई प्रभावित पार्न नहुने आग्रह गरेको पाइन्छ। मान्छे हिमालमा बस्दा हिमाली, पहाडमा बस्दा पहाडी र मधेसमा बस्दा मधेसी हुन्छ। यस प्रकारको परिचय मान्छेलाई भूबनोटले दिएको हुन्छ। मान्छेले आफ्नो यस प्रकारको परिचय बसाईं सरेर अर्को ठाउँमा जानासाथ परिवर्तन हुन्छ त्यसकारण यस्तो परिवर्तनीय परिचयलाई आधार बनाएर जहाँ जुन ठाउँमा पुग्दा पनि परिवर्तन नहुने मान्छे हुनुको परिचयलाई ओभरलमा पार्न नहुने, बिसर्ग नहुने विचार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

धर्मका दृष्टिले मान्छे हिन्दू हुन सक्छ, मुस्लिम हुन सक्छ, क्रिस्चियन, बौद्ध वा अरु कुनै जुनसुकै धर्ममा आस्था राख्न सक्छ। कुनै दिन आफूले अवलम्बन गरेको धर्म परिवर्तन पनि गर्न सक्छ, यदि धर्मप्रतिबाट विश्वास हट्यो भने धर्म त्याग गरेर नास्तिक पनि हुन सक्छ। यसरी फेर्न सकिने वा त्याग्न सकिने धर्मभन्दा फेर्न नसकिने, त्याग्न नसकिने सनातनी सत्य मान्छेको मान्छे हुनुको परिचय हो भन्ने धारणा कवितामा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। कविले भनेका छन् :

मलाई मान्छे भएर उभिन

मान्छेको अधिल्लिर जोडिने

कुनै पनि विशेषणले कहिल्यै रोकतैन, रोकन सक्तैन, दाजै (उही)

कविताको प्रथम खण्डमा मानवीय जीवनका परिचयहरूमध्ये श्रेष्ठ परिचय मानवता हो, मान्छे हुनु हो भन्ने भावको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने खण्ड २,३, र ४ मा इतिहासको गर्तमा लुकेका र लुकाइएका ती अनेक व्यक्तिका परिचयको बारेमा प्रश्न उठाइएको पाइन्छ जो नेपाल एकीकरण वा कुनै पनि राज्यलाई अखण्ड तुल्याउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका थिए। योगदानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेर पनि जातीय दृष्टिले विभेद गर्दै इतिहासमा महत्त्व नदिनु, उनीहरूले गरेका काम बनाएका साधन समाजका लागि, राज्य र समाजले मान्ने धर्मका निमित्त अनिवार्य, अपरिहार्य आवश्यकताको बन्नु तर तिनै साधनका निर्माता त्यही समाजका निमित्त जातीयताकै आधारमा महत्त्वहीन हुनु वा ठानिनु जस्तो विभेदकारी समाजव्यवस्थाप्रति प्रश्न उठाउँदै कविले मानवीय सद्भावको सन्देश सम्प्रेषण गरेको पाइन्छ र यस माध्यमबाट मानवमूल्यमाथि प्रहार गर्दै मानवतालाई आक्रमण गर्ने जातीय व्यवस्थाको कटु आलोचना गरेको पाइन्छ।

कविले समाजका लागि र मानवताका लागि कलङ्क बनेको जातीय व्यवस्थाका विषयमा आवाज उठाउने क्रममा नेपालका विभिन्न ऐतिहासिक सन्दर्भहरूलाई उल्लेख गर्दै ती महत्त्वपूर्ण इतिहास निर्माणका महत्त्वपूर्ण साभेदार व्यक्तिहरू जातीय दृष्टिले दलित भएकाले इतिहासमा तिनलाई महत्त्व नदिइएकोप्रति आपत्ति प्रकट गरेको पाइन्छ। यस क्रममा नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण किम्वदन्ती वा मिथक बनेर रहेको जेठी तरवार बनाउने ठुले कामीको सन्दर्भ उठाएको पाइन्छ। यस विषयमा प्रश्न उठाउँदै कविले भनेका छन् :

कसरी टल्कन्छ फलाम ?

कसरी लाग्दो रहेछ राज्यसत्तामा खिया ?

तर फलाम कसरी बन्छ खिया नलाग्ने इस्पात ?

र कसरी बन्छ

फलाम फलामै काट्ने धार ? (उही, पृ.३)।

राज्यलाई बलियो तुल्याउने हतियारका निर्माताहरूले फलामलाई कहिल्यै खिया नलाग्ने बनाउछन् तर तिनको कर्म, सीप र परिश्रमको सम्मान गर्नुपर्ने राज्यसत्ताको चिन्तनमा खिया लागेकाले ती कर्मवीरले फलाम टल्काए पनि उनीहरूको आफ्नो जीवन भने कहिल्यै टल्कन नसकेको बताइएको छ। कविले प्रश्न गर्दै भनेका छन् :

किन अभै बगन बाँकी छ

जातीय कलङ्क र छुवाछुतको समय नदी (उही, पृ. ई) ।

सभ्यताको विकास उत्कर्षमा पुगेको आजको अवस्था, मान्छेमा चेतनाको तीव्र विकास भैरहेको आजको समयमा आइपुग्दा पनि मान्छे जातीय विभेदबाट मुक्त हुन नसक्नुलाई कविले आश्चर्यको विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। मान्छेमा विभेदग्रस्त आदिम चेतना विद्यमान रहेको अवस्थाप्रति सङ्केत गर्दै जति शिक्षित र चेतनशील भएको ठाने पनि मान्छे यथास्थितमै रहेको उल्लेख गर्दै नयाँ बाटो पहिल्याउनु पर्ने आग्रह गरेको पाइन्छ।

हिँड्नु हिँड्यौँ तर कहीं पुगिएन

अब तपाईँकै गोडाले हिँड्न चाहन्छु

आजसम्म नहिँडिएको अक्षरबाटो

र दिलको दियालो बनाउन चाहन्छु दाजै,

यै आरनको उज्यालो ! (उही) ।

कविताका उपरोक्त पंक्तिले नयाँ चेतनाको विकास गरेर जातीय विभेद मुक्त चिन्तनको मार्गमा हिँड्नुपर्ने आग्रह र विचार सम्प्रेषण गरेको पाइन्छ। समयसमयमा लेखिएका इतिहासका कथामा इतिहास निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने हतियार निर्माताको कथा नसमेटिनु, पटकपटक समय र व्यवस्था फेरिँदा पनि कुनै न कुनै रूपमा समय परिवर्तनको संवाहक बनेको वर्गलाई नजोड्नु, नागरिकको कल्याण गर्ने राज्यव्यवस्थामा नागरिक नै नसमेटिनुजस्ता विषय, नेपालीको वीरताको कथाको चर्चा चल्दा त्यसका मुख्य सूत्राधार खड्ग, खुकुरी र तरवार निर्माताको कथा नलेखिनु, उनीहरू उपेक्षित रहनुलाई प्रश्न उठाउँदै “किन लेखिएन जेठी तरवार निर्माणको त्यो इतिहास ?” (उही पृ. उ) भन्ने प्रश्नका माध्यमबाट राज्य सत्ताले गरेको मानवीय विभेदप्रति प्रश्न उठाएर त्यसप्रकारको अमानवताको निन्दा गर्दै मानवीय भावको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहलाई एकीकरणका निमित्त उत्प्रेरित गर्ने विषे नगर्ची र नसवीर कामी गोरखकाली र मनकामनामा बली दिने हतियारका निर्माता, युद्धमा बनाइएका बाजाका पेच कसिएको आरन मूल्यहीन हुनाको प्रश्न उठाउँदै बिजुलीवीर कामीको वीरताको कथा काले सार्कीको कथा इतिहासमा लुकाइनु विभेदपूर्ण रहेको र यस प्रकारको विभेद अमानवीय रहेको कुराप्रति कविले लक्षित गरेको पाइन्छ। युद्धमा हिँडेको गोरखाली सेनालाई त्रिशुली पार गराउने जलेवा माझीको पौरखलाई बलात् दबाएर ओभेलमा पार्ने, तिनका पौरखको कहींकतै उल्लेख नगर्ने विभेदकारी राज्यसत्ता र तिनको चेतनाप्रति प्रश्न उठाउँदै कविले त्यसप्रति आलोचनात्मक दृष्टि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

समकालीन नेपाली साहित्यमा कविको रूपमा विशिष्ट पहिचान बनाएका कवि नवराज लम्सालको तेस्रो महाकाव्य *अग्नि*को आरम्भमा काव्यिक भूमिकाका रूपमा प्रस्तुत भएको ‘अग्नि प्रवेश’ शीर्षकको कविता मानवतावादी विचार सम्प्रेषणका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ। यस कविताले महाकाव्यमा उठाइएको

ऐतिहासिक विषयलाई सङ्केत गर्दै नेपालको इतिहास निर्माण प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएर पनि ओभेल्मा पारिएका वर्गको पक्ष लिएको छ। काव्यमा इतिहासमा निरपेक्ष राखिनुको कारण त्यो वर्ग जातीय दृष्टिले दलित हुनु हो भन्ने कुरालाई लक्षित गरेको छ र त्यसरी विभेद हुनु अमानवीय हो भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ।

‘अग्नि प्रवेश’ कवितामा चार खण्ड छन्। तीमध्ये दोस्रो खण्डदेखि चौथो खण्डसम्म युद्धका लागि हतियार बनाउने कामी, युद्ध घोषणा र उत्साह सिर्जनाका निमित्त बाजा बनाउने सार्की, युद्धका निमित्त प्रेरित गर्ने र सहयोग गर्ने दमाइका साथै त्रिशुलीमा सैनिकलाई डुङ्गा तार्ने माभीको कथालाई इतिहासले महत्त्व नदिएकोप्रति आश्चर्य प्रकट गर्दै प्रश्न उठाइएको छ र यसलाई अमानवीय ठहर गरिएको छ। मानवतावादको भावाभिव्यक्तिका दृष्टिले सर्वाधिक शक्तिशाली देखिएको कविताको पहिलो खण्डमा कविले पेशा, रुचि, परिचय, जात, लिङ्ग, भूगोल, धर्म आदि जुनसुकै कारणले यदि आफूलाई मान्छे हुन रोक्छ भने आफ्नो त्यो परिचयलाई तत्काल परित्याग गर्न सक्ने र त्याग्ने अठोटपूर्ण अभिव्यक्तिका माध्यमबाट मान्छे हुनुको परिचयलाई नै श्रेष्ठ परिचय मानेका छन्। यसरी प्रस्तुत कविताले कुनै पनि परिचयभन्दा अगाडि मान्छे हुनुको परिचय प्राप्त भएको र यो परिचय नै मुख्य परिचय भएकोले यसलाई अग्रस्थानमा राख्नुपर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ। मान्छेमान्छेबीचमा विभेद गर्ने कुनै पनि परिचय तुच्छ र अमानवीय हो त्यसकारण मानवता नै मान्छेको श्रेष्ठ परिचय हो भन्ने भाव अभिव्यक्त गर्ने यो कविता मानवतावादका दृष्टिले सशक्त कविता हो।

सन्दर्भसूची

- गौतम, कृष्ण (२०५०). *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५५). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद* चौ. संस्क.. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश* (२०४०). काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- न्यौपाने, नेत्रप्रसाद (२०६७). *देवकोटाका काव्यकृतिमा मानवतावाद*. काठमाडौं : आशिष बुक हाउस प्रा. लि.।
- पराजुली, ठाकुर (२०५६). *नेपाली साहित्यको परिक्रमा* दो. संस्क.. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- लम्साल, नवराज (२०७९). *अग्नि* दो. संस्क.. काठमाडौं : बुकहिल पब्लिकेसन प्रा. लि.।